

بازنمایی محتوای کیفیت‌های محیطی میادین قاجاری شهر تهران*

فاطمه فتوحی اهل^۱ - احد نژاد ابراهیمی^{۲*} - آریتا بلالی اسکویی^۳ - یاسر شهبازی^۴

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
۲. استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
۳. دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.
۴. دانشیار گروه فناوری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۵ تاریخ اصلاحات: ۱۳۹۹/۱۰/۰۱ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۱۰/۱۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

چکیده

تغییرات نامطلوب معنایی، موثر از مولفه‌های مکان‌های همگانی، از مشکلات شهرهای ایرانی در حدود یک قرن گذشته است. مکان‌هایی چون میادین شهری که مفاهیم ریخت‌شناسی و کارکردی آن با معناهای خاصی چون اجتماع‌پذیری، پیاده‌مداری و دعوت‌کنندگی مترادف بود، به اجتماع‌گریزی، سواره‌مداری و تضاد با دعوت‌کنندگی سوق پیدا کرد. بررسی ادبیات جهانی نشان می‌دهد که علی‌رغم بهم‌ریختگی هنجارهای کیفیت‌های محیطی قلمروهای همگانی، در جریان مدرنیته غالب مکان‌های همگانی سطح جهانی در عصر فرامدرنیته از پاسخ‌دهندگی سازگار با هنجارهای معاصر برخوردار شدند. اما این تبدیل و تبدل سازنده در ایران اتفاق نیافتاده است. پرسش این است که، کیفیت‌های محیطی قلمروهای همگانی شهر ایرانی چه بوده‌اند که اکنون بسیاری از طراحان نسبت به نبود آن واکنش نشان می‌دهند؟ به طور خاص کیفیت زندگی میادین قاجاری، چگونه بوده‌اند؟ پرسش اول دست‌مایه نظری و هدف کلان پژوهش است. پرسش دوم، از طریق میدان‌پژوهی هدف پژوهش را عملیاتی می‌کند. با انتخاب میدان به مثابه یکی از مهم‌ترین قلمروهای همگانی و موردپژوهی، میادین قاجاری به مثابه راهبرد پژوهش، محتوای کیفیت محیطی فضاهای همگانی عصر قاجاری را در شهر تهران بازنمون می‌کنند. در این راستا روش آمیخته در مدار شیوه مطالعات اسنادی برای رسیدن به هدف پژوهش برگرفته شد. شیوه غالب پژوهش کیفی تلقی می‌شود؛ هر چند بعضاً به شیوه‌های کمی نیز استناد شد. پژوهشگران بر پایه نقشه تهران که به وسیله عبدالغفار و موسیو کرشیش ترسیم شده است میادین مهم عصر قاجاریه را، با توجه به معانی مترتب بر آن‌ها، بازنمایی می‌نماید. لازم به ذکر است که در این گفتار کیفیت‌های محیطی در ادبیات طراحی شهری معادل مفاهیم معنایی هستند که به واسطه ابعاد (مؤلفه/ نمایانگر) شناخته می‌شوند. شرح، تعبیر و تفسیر نویسندگان مختلف از ویژگی‌های میادین مهمی چون توپخانه، مشق و بهارستان از اسناد کتابخانه‌ای بازکاوی شده و مفهوم آن‌ها بازنویسی می‌شوند. این بازکاوی و بازنویسی معلوم داشته است که تفاوت زیادی نه تنها در ریخت (فرم) و کارکرد میادین قاجاری حاصل شده است، بلکه بار معنایی آن‌ها نیز دچار تغییرات اساسی شده‌اند.

واژگان کلیدی: کیفیت‌های محیطی، میدان‌های قاجاری تهران و مکان‌های همگانی.

* این مقاله مستخرج از مطالعات کلاس درسی دوره دکتری نویسنده اول است که با عنوان «بازنمایی محتوای کیفیت‌های محیطی میادین قاجاری شهر تهران» با راهنمایی نویسندگان دوم، سوم و چهارم در دانشگاه هنر اسلامی تبریز در سال ۱۳۹۸ به انجام رسیده است.

** E-mail: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

۱. مقدمه

میدان‌ها فضاهای همگانی پر قدرتی هستند که از ابتدای شکل‌گیری شهرها، قالب مراکز مرکزیت آن‌ها بوده‌اند. بسیاری از آن‌ها علی‌رغم طی دوران‌های گذار معناداری خود را به عنوان مکان‌های مردم‌مدار حفظ کرده‌اند. در ایران میداین کمی از این قاعده تبعیت نمودند. در تهران قاجاری که محل میدان‌های مردم‌مدار و پیاده‌مدار بود، تغییرات اساسی رخ داده است. پیاده‌مداری جای خود را به سواره‌مداری داده و هویت تاریخی آن‌ها مخدوش شده است. در تهران امروز فلک‌ها، چهارراه‌ها و یا سوارگذرهای چند جهتی پر شماری چون میدان توپخانه، میدان شوش، میدان بهارستان، میدان اعدام (محمدیه) و نظیر این‌ها وجود دارند که معنایی متناقض از حال و گذشته خود بازتاب می‌دهند. در طول دو سده گذشته بسیاری از میدان‌های همگانی شهرهای بزرگ دنیا یک دوره گذار رفت و برگشت را طی کرده‌اند، آن گونه که پس از صدمه دیدن از فرآیند مدرنیته نقد شهرسازانه عمیقی را پذیرفته و در جریان سیر از مدرنیته به پست مدرنیته گذشته‌ی خود را باز یافتند. اما در ایران این اتفاق نیفتاده است. در موردی نظیر میدان عتیق اصفهان (سبزه‌میدان) که از طریق طراحی به باززنده‌سازی سبزه‌میدان پرداخته شد، طرح ناموفقی بر آن تحمیل شد که با شرایط زمان و مکان سازگاری ندارد.

در مقابل این مسئله پرسش‌های زیادی مطرح می‌شود که دو مورد از آن عبارتند از: ۱. آیا در جریان تحول و تبدل قلمروهای همگانی، به ویژه میدان‌ها، کیفیت‌ها و مفاهیم نیز تغییر کرده‌اند؟ اگر کیفیت‌ها و مفاهیم تغییر کرده‌اند مفاهیم جدید کدامند؟ در بحث میداین قاجاری؛ مفاهیم قبلی چه بوده‌اند که اکنون نمود و معانی دگر گرفته‌اند؟ مفاهیم جدید چگونه به بار نشسته‌اند؟ هدف این است که جریان تحول معنایی این قلمروها در موردکاوی تهران بازنشاسی شوند. برای رسیدن به این هدف با رویکرد غالب کیفی از شیوه‌های میدان‌کاوی اسنادی و تا حدودی مشاهده بهره گرفته می‌شود. به این معنی که با توجه به دل‌مشغولی پژوهش در باب تحول معنایی میدان‌های شهر تهران، روش قالب اصلی این پژوهش کیفی است. اما، از آن جا که برای شناخت تحول این بار معنایی به بررسی شماری از میدان‌ها بر مبنای شماری از ویژگی‌های محیطی، اعم از کارکردی، کالبدی (ریخت‌شناسی)، اجتماعی، ادراکی و منظری مورد نیاز می‌باشد (مدن ۱۴۰۱، ۹-۸). بعضاً کمیت‌نگری نیز به سازوکار روشی این تحقیق اضافه می‌شود. برای سه مرحله از کار میدان‌کاوی به ترتیب زیر عمل می‌شود. در مرحله داده‌پردازی ابتدا از اسناد تاریخی استفاده شده و وضعیت برخی از میدان‌های عصر قاجار تهران مورد بازکاوی قرار می‌گیرند. با بررسی تنوعی از اسناد نظیر مطالعات تکمیل همایون، محمدزاده و توسلی ویژگی‌های تاریخی میدان‌های تهران بازنشاسی

می‌شود (برای مثال توسلی و بنیادی ۱۳۸۶). در ادامه سعی می‌شود با برداشت میدانی یعنی شیوه مشاهده از وضع موجود نمونه میدان‌های یادشده کسب آگاهی شود (کل و سوار ۱۳۹۶). در همین مرحله چنانچه نقص اطلاعاتی مشهود باشد با شیوه پرسشگری تصادفی به تکمیل داده‌ها پرداخته می‌شود. از آن جا که داده‌های منابع مکتوب از قابلیت کافی برای شناخت اسامی و موقعیت میدانچه‌ها بر نمی‌آید، این پژوهشگر سعی کرد حفره^۱ اطلاعاتی بین واقعیت‌های مکانی و اسناد کتابخانه‌ای را از طریق پرس‌وجوی یاد شده پر کند. برای مثال آگاهی از عنوان و موقعیت میدانچه پسته بیک محصول روند مذکور است. در مرحله تحلیل هر دو نوع داده اعم از مشاهدات میدانی و اسنادی با هم مقایسه شده است و به عبارت دیگر با شیوه مقایسه‌ای به کشف تعبیرات معنایی پرداخته می‌شود که مبنای تحلیل هستند. با تکیه بر شیوه داده بنیاد^۲ مرحله یافته‌اندوزی تعبیرمدار و تفسیرمدار می‌شوند. برای مثال، یکی از تعبیرها می‌تواند این گونه باشد که فرآیند برنامه‌سازی، طراحی، اجرا و مدیریت قلمروهای همگانی جریان تبدیل و گذار از ماقبل مدرنیته و بعد از مدرنیته را به درستی بر نتافته‌اند.

در مثالی واضح‌تر که در مورد میدان‌های توپخانه و محمدیه (اعدام) صدق می‌کند، مراحل گذار به طور ناقص طی شده است و یا هرگز طی نشده‌اند. میدان توپخانه هیچ فراگردی برای گذار درست از مدرنیته به پست‌مدرنیته طی نکرده است. برای آشنایی بهتر به شیوه و یا سازوکار پژوهش به معناکاوی تاریخی میدان بهارستان اشاره می‌شود. به گفته کیانی، تا سال ۱۲۸۴ قمری، میدان بهارستان خارج از شهر تهران و یا خارج از دیوار ناصری قرار داشت. بهارستان فضای بازی نظیر مصلای سنتی بوده است که در مراسم مذهبی خاص نظیر عید قربان، شاهان قاجاری با قربانی کردن شتر، این عید بزرگ را همراه با نمایش اقتدار خود پاس می‌داشتند (کیانی ۱۳۷۴، ۶۹۵-۶۹۴). به تبع دیوار ناصری، این میدان وارد محدوده تهران شد و به تبع باغ و عمارت نگارستان که یکی از کاخ‌های بیلاقی شاه بود، به جلوخان باغ نگارستان تبدیل شد. مع هذا تا قبل از انعقاد مجلس شورای ملی، هم‌چنان فضای باز نسبتاً سبزی میان باغ و عمارت سپهسالار در شرق، باغ و عمارت نگارستان در شمال، باغ و عمارت نظامیه در جنوب و عمارت دیگری چون خانه مهندس عبدالغفار، سیف‌الملک و عمارت مسعودیه در غرب بود. بنابراین، جداره مصنوع مستحکمی بر آن مترتب نبود. آن گونه که تکمیل همایون گفته است بعد از تخریب برج و باروی تهران قدیم و توسعه آن توسط ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۴، میدان بهارستان در درون دارلخلافه تهران قرار گرفت (تکمیل همایون، ۱۳۸۵). با ساخت مجلس شورا و افزودن بلدیه تهران، درخت‌کاری و آبیاری فضای سبز همراه با دو حوض کف جدیدی به میدان داد. از دیدگاه

سازه‌های مکان‌سازی است، توضیح داده است. راب کریر با رویکردهای اجزاء، پارامترها و متغیرهای مکان را در قالب سه شکل مربع، دایره و مثلث و عناصری چون رواق، راهرو و دیوار توضیح داد. لئون کریر و مارکوس نیز با گونه‌شناسی میدان، به تفکیک میادین در نمودهای سنتی و مدرن و وابستگی‌های کارکردی به سکونت و اندازه شهریت پرداخته‌اند (Trancik 1986, Zucker, 1959);

زیتنه، ۱۳۹۴).

مجموع این نوشتگان بر این مفهوم تاکید دارند که بر میدان معنایی فراتر از ظواهر شکلی و کارکردی آن مترتب بوده و این قلمروهای همگانی در طول زمان بازتاب‌های کیفی متنوعی از خود بروز می‌دهند. اما، در رابطه با چگونگی بازشناسی، سنجش وضعیت و کشف این معانی، به ویژه از طریق شناخت درست ابعاد مکان تئوری‌های کارسازی ارائه ندادند. صاحب‌نظری چون نوربرگ شولتز هنگامی که از روح مکان و مکانیت مکان سخن می‌گوید در وجه مثالین به میدان‌های شهری اشاره می‌کند (شولتز ۱۳۹۲).

کانتر و پانتر مکان را از طریق سه بعد فعالیت، کالبد و معنا (تصورات) تبیین می‌کنند. اما بیان آن‌ها در چگونگی استفاده از این مفاهیم، برای سنجش وضعیت میدان‌ها ساز و کاری ارائه نمی‌دهد (لنگ ۱۳۸۶). گلکار با اضافه کردن یک بعد، تحت عنوان اکوسیستم، اصلاح واژگان بعد سوم کانتر و پانتر در قالب معنی و تالیف دو-دوئی ابعاد به سه مفهوم کارکردی، تجربی-زیباشناختی دست پیدا می‌کند (گلکار ۱۳۹۷، ۱۲۷). کرمونا و تیزدل در توجیحات خود از مکان، شش الی ده بعد را مورد توجه قرار داده و به تناسب هر بُعد هنجارهایی را به منظور تحلیل مکان‌ها به دست می‌دهند. در نهایت، بهزادفر ضمن بررسی نوشتگان یادشده، نه تنها به بُعد برای شناخت سازه‌های مکان می‌رسد، بلکه برای این ابعاد هنجارهای کیفیت‌های محیطی هم‌پیوند تعریف می‌کند. جدول زیر چکیده دیدگاه‌های صاحب‌نظران مختلف را در باب شرح موضوعات یاد شده بیان می‌کنند. به علاوه، شکل ۲ بیان تألیفی تبیینات یادشده را با تعبیر بهزادفر عرضه می‌دارد.

کارکردی نیز، از نظر کیانی، بهارستان از زمان میدان شدن، کانون فعالیت‌های سیاسی و اداری و اجتماعی شد (کیانی ۱۳۷۴، ۷۰۲). تجمع سیاسیون و مردمی که پی حرکات سیاسی گرد هم می‌آیند، همراه با تصور تاریخی فعالیت‌هایی چون به توپ بستن مجلس به وسیله لیاخوف روسی، تصویر ذهنی^۳ میدان را معنی‌دار می‌کند. میدان بهارستان را می‌توان هم‌گره و هم‌یک نشانه تاریخی دانست که خوانایی و نفوذپذیری و سرزندگی آن با تاریخ قاجار و انقلاب مشروط درآمیخته است. این میدان در شرایط امروز تغییرات چندانی در مقایسه با گذشته نداشته است. آیا این گونه‌طور کارکردی-کالبدی-ادراکی مشمول میادین دیگری چون توپخانه نیز می‌شود؟ برای شرح موارد یاد شده ابتدا مبانی نظری پژوهش در چارچوب عناوینی چون تداعی کیفیت‌های محیطی در مفهوم معنا و نظیر این‌ها مورد بحث قرار می‌گیرد. به تبع این مبانی، پیشینه مطالعاتی که قلمروهای همگانی تهران را در قالب میدان‌ها مباحثه نموده و در ادامه مورد پژوهی میدان‌های نمونه شامل بهارستان، توپخانه، اعدام، مشق و امثال آن‌ها پرداخته می‌شود. در نهایت استنتاج مفاهیم کیفیت‌محیطی در قالب انجام‌گفت عرضه می‌گردد. البته با توجه به توضیحات اخیر از تکرار شرح ویژگی‌های بهارستان در متن خودداری شده است.

۲. پایه‌های نظری

این بخش به مفاهیم پایه و رویکردهای نظری مربوط به میدان به مثابه فضای عمومی شهری، نمایانگرهای مکان، فهم معنای مکان در قالب هنجارهای کیفیت‌های محیطی و ارائه چهارچوب مفهومی می‌پردازد.

۲-۱- میدان به مثابه فضای عمومی شهری

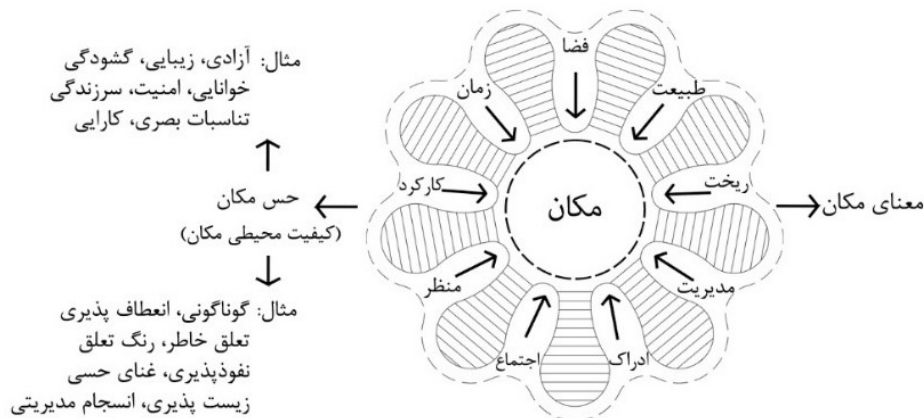
میدان فضایی است که با عوامل سازنده خود مفهوم مکان همگانی را بر می‌تابد. کارکرد آن به مثابه قلمرو همگانی و قرارگاه رفتارهای جمعی در بستر کالبدی معنی‌دار می‌شود که به طور عام با مفاهیمی چون کف و جداره شناخته می‌شوند. اما، معنای آن بسیار فراتر و قوی‌تر از واژگانی چون کف و جداره است. کف‌ها و جداره‌های میادین عامل و حامل کیفیت‌هایی هستند که معنای جاری و تاریخی این قلمرو همگانی را نمودار می‌کنند. صاحب‌نظران مختلف با رویکردها و شیوه‌های مختلف بر تنوع معنایی این فضای همگانی تأکید داشته‌اند. زیتنه با تکیه بر اهمیت توده در تعریف‌کنندگی میدان‌های تاریخی رابطه توده و فضا را در زیباسازی و زیبانمایی این فضا بیان کرد. تراسیک توجه به دو فضای نرم؛ متضمن عنصر معمارانه و سخت؛ متضمن عنصر اجتماعی‌محور مباحث خویش قرار داد. زوکر با دسته‌بندی پنج‌گانه شامل، بسته، جهت‌دار، هسته‌ای، پیوسته و بی‌شکل، چگونگی پردازش یا طراحی میادین را که متضمن نحوه کاربرد عوامل و

جدول ۱: جمع‌بندی ابعاد نسبتاً مشترک مکان‌ساز طبق برخی از نظریه‌های مطروحه

صاحب‌نظران	ابعاد مکان‌ساز						
کرمونا ^۴	بصری	ریخت‌شناسی	عملکردی	ذهنی (ادراک)	مدیریت	اجتماعی	پایداری
لینچ ^۵	منظری	کالبد	کارکرد	معنا (ادراک)	کنترل و نظارت	اجتماع	بقا
بنتلی ^۶	-	کالبد	کارکرد	ادراک	-	-	-
جیکوبز ^۷	-	کالبد	کارکرد	-	-	اجتماع	-
ساوورث ^۸	-	کالبد	-	معنا	-	-	زمان
بهزادفر	منظر	ریخت	کارکرد	ادراک (زهن)	مدیریت	اجتماع	زیست‌بوم
گلکار	-	کالبد	فعالیت	تصورات	-	-	اکوسیستم
کانتر ^۹	-	کالبد	فعالیت	معنا (تصورات ذهنی)	-	-	-
پانتر ^{۱۰}	بصری	کالبد	فعالیت	معنا	-	-	-
درگاه پروژه فضاهای عمومی ^{۱۱}	بصری	سیما	فعالیت	خوانایی	-	اجتماع	زیست‌بوم

(کرمونا، هیث و تیزدل ۱۳۸۸؛ لینچ ۱۳۷۶، ۳۰۷؛ جیکوبز ۱۹۹۱؛ بنتلی ۱۳۸۲؛ بحرینی و طبیبیان ۱۳۷۷، ۴۴؛ گلکار ۱۳۸۰، ۶۵-۳۸؛ کرمونا ۱۳۸۸، ۳۸۵-۲۱۲؛ بهزادفر ۱۳۹۹، ۱۰۵-۹۱)

شکل ۱: مدل مکان بهزادفر با تکیه بر حداکثر سازه‌های موثر

(بهزادفر ۱۳۹۹، ۹۰)

زیبائی‌شناسی تبدیل می‌شوند اهمیت پیدا می‌کنند. برای مثال اجتماع‌پذیری، خوانایی و غنای حسی میدان‌های قاجار برای این پژوهشگران اهمیت دارند. اجتماع (رفتار اجتماعی)، ادراک (بازتاب‌های ذهنی)، منظر (برگرفته‌های حرکتی حس‌های پنج‌گانه انسان)، ابزار تبیین یا سنجش سه کیفیت یاد شده می‌باشند. نویسندگان مختلف به شرح روابط این مبحث پرداخته‌اند که چکیده آن ذیل در جدول ۲ ارائه می‌شود.

۲-۲- فهم معنای مکان در قالب هنجارهای کیفیت‌های محیطی

برای انجام هر گونه فرآیند شناخت‌شناسی در قلمرو میدان‌های شهری به فهم و تفصیل رابطه بین هنجارهای کیفیت‌محیطی و ابعاد مکان نیاز می‌باشد. ابعاد مکان برای هنجارها نقش واسطه و نمایانگر را ایفا می‌کنند. در تحقیقات معماری و شهری، همانند این تحقیق کیفیت‌های هنجاری که با حس مکان به تجربه

جدول ۲: مولفه‌های پیشنهادی صاحب‌نظران برای کیفیت‌های محیطی

صاحب‌نظران مولفه مکان‌ساز	کرمونا، هیث، آک و تیسدل ^{۱۲}	لینچ	بهزادفر	بنتلی و همکاران	جیکوبز	ساوت ورث	درگاه پروژه فضاهای عمومی
بعد ریخت و زیست‌بوم	تشدید تراکم، حمل و نقل پایدار، پاکیزگی	دسترسی، سرزندگی، کارایی	زیست‌پذیری و یکپارچگی اکولوژیکی	نفوذ پذیری، کارایی، پاکیزگی، تنوع، حمایت از طبیعت	فضاهای انعطاف‌پذیر، نفوذپذیری، (بلوک‌های کوچک)	ساختار، فرم- دسترسی، مقیاس انسانی یا پیاده	گسترش دسترسی‌های مناسب، ایجاد مسیرهای پیاده‌رو
بعد منظری	-	تناسب	تنوع و غنای حسی	تناسب و سازگاری، بصری- غنا، نفوذپذیری بصری	-	دیدها و مناظر	دلپذیری، ایجاد جذابیت
بعد کارکردی	تشدید تراکم، کاربری‌های مختلط، سرزندگی، دسترسی به خدمات	سازگاری، کارایی	سازگاری و کارایی	-	گوناگونی، انعطاف‌پذیری، تنوع فعالیت‌ها	ایمنی، آسایش و راحتی	افزایش امنیت، سازگاری در دسترسی به کاربری‌ها
بعد ادراکی	-	معنی (حس)	خوانایی و امنیت	خوانایی، غنا، تعلق	-	خوانایی، حس مکان، هویت	آسایش و راحتی، افزایش حس تعلق، ارتقاء کیفیت محیط
بعد اجتماعی	زیست‌پذیری اجتماعی، مردم	سرزندگی، سازگاری، عدالت	اجتماع‌پذیری، اعتماد همگانی	انعطاف‌پذیری تنوع	امکان نظارت، اختلاط اجتماعی، همفکری اجتماعی	سرزندگی، مراودات اجتماعی، ایمنی و امنیت	افزایش معاشرت‌پذیری، کاهش تعارضات فرهنگی، کاهش تضادهای طبقاتی، ارتقاء و حمایت از هویت اجتماعی، توجه به گروه‌های خاص اجتماعی اقشار آسیب‌پذیر جامعه (زنان، کودکان، سالمندان، معلولین)، فراهم آوردن امکان فعالیت برای گروه‌های خاص اجتماعی
بعد مدیریتی (زمانی، اقتصادی و غیره)	ماندگاری، مدیریت طراحی، چشم‌انداز بلندمدت	کنترل و نظارت	انسجام مدیریتی، قاعده‌مندی	انعطاف‌پذیری	امکان نظارت	حفاظت تاریخی	اجتناب از سیاست‌های توسط شهرداری، استقلال نسبی در مدیریت شهر، ارتقاء کیفیت تجهیزات در دسترس، ایجاد مشاغل موردنیاز

(کرمونا و دیگران ۱۳۹۱؛ لینچ ۱۳۷۶، ۳۱۳-۱۳؛ جیکوبز ۱۳۸۶؛ بنتلی ۱۳۸۲؛ بحرینی و طبیبیان ۱۳۷۷، ۴۴؛ کرمونا ۱۳۸۸، ۳۸۵-۲۱۲؛ بهزادفر ۱۳۹۹، ۱۰۵-۹۱؛ مَدِن ۱۴۰۱)

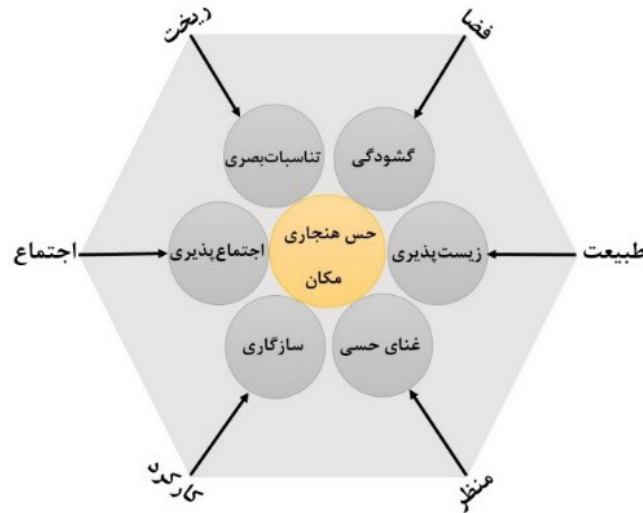
و غیرتاریخی به یک ساختواره شناختی نیاز دارد. چرا که،
کیفیت‌ها را نمی‌توان بدون واسطه سنجش نمود. البته،

۲-۳- چارچوب مفهومی
سنجش وضعیت کیفیت محیطی میدان‌ها، اعم از تاریخی

با یک ساختواره مکان‌سازی تبیین شوند. لذا، چارچوب مفهومی از برهم‌نهی هنجارها بر ابعاد مکان با توجه شش بعد پر تکرار شامل فضا، ریخت (فرم)، کارکرد، طبیعت، اجتماع و منظر می‌باشد.

همان‌گونه که در ادبیات جاری شهرسازی به طور عام باب می‌باشد، می‌توان به طور عام فراستی از معنای میدان، مثلاً میدان عصر قاجار، سخن گفت. در این پژوهش، سعی می‌شود که هنجارهای کیفیت‌های محیطی عصر قاجار

شکل ۲: تداعی معنایی کیفیت‌ها در واقعیت مکان

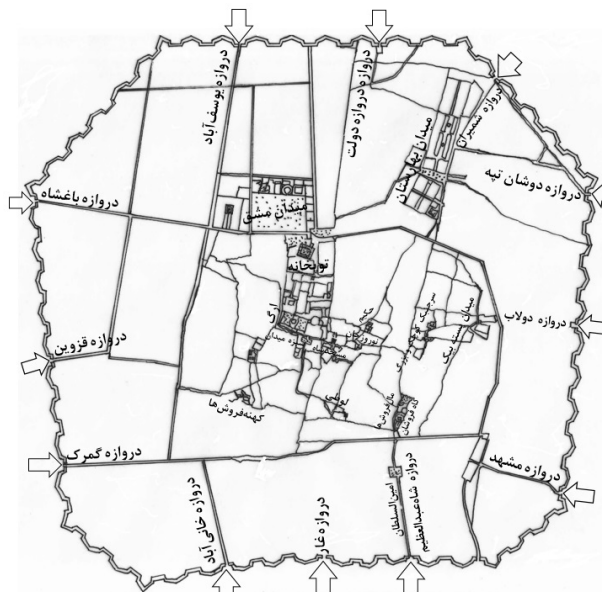

میادین عصر قاجار اقدام می‌شود. این میادین به دو گروه حکومتی- شهری، محلی- زیرمحلای تقسیم شده‌اند که با توجه به داده‌های گردآوری‌شده، ذیلاً، به شرح آن پرداخته می‌شود.

۳. مورد پژوهی میادین تاریخی عصر قاجار تهران

در این قسمت از پژوهش از طریق موردکاوی با واسطه نمایانگر/ ابعاد به کشف کیفیت‌های محیطی جاری در

شکل ۳: میادین مورد شناسایی مقیاس محله‌ای عصر قاجار

(بر پایه نقشه عبدالغفار)

فضایی با هر شکلی، در قالب زبانی محققینی چون عبدالغفار میدان گفته می‌شد. عبدالغفار که خود در جبهه

۳-۱- میادین حکومتی- شهری

داده‌پردازی مجموعه میادین نشان می‌دهد که به هر

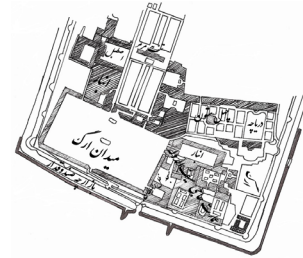
تحلیلی خاصی را برای این پژوهشگر روشن نموده است. اولاً، از نظر غالب نویسندگان میادین حکومتی- شهری مورد بحث به عنوان یک قلمرو همگانی خوانایی داشته‌اند و با زبان لینچی نشانه بودن آن‌ها در سطح شهری و فراشهری مستجل بوده است. ثانیاً همه این میدان‌ها بار معنایی گره را با خود حمل می‌کردند. با توضیحات یادشده می‌توان یافته‌های بررسی این میادین را در جدول ۳ عرضه نمود.

جنوب غرب میدان بهارستان زندگی می‌کرده است در نقشه‌کشی و نقشه‌برداری تخصص داشت. لذا از دیدگاه شهرسازی و معماری به شناسایی میادین نمی‌پرداخت. در عوض فضاهای کوچک و بزرگی که بعضاً مزارع و باغات بودند را با لفظ و مفاهیمی نظیر میدان اسم‌گذاری کرد. نویسندگان هم بیش‌تر به شرح کلی میدان‌ها پرداختند و ابعاد مکان را از دیدگاه ریخت‌شناسی، کارکردی، منظر و اجتماع توضیح دادند. مع هذا، بر هم نهادن داده‌ها زاویه

جدول ۳: یافته‌اندوزی میدان‌های حکومتی در نمود جدول تطبیقی نمایانگرها و کیفیت‌های محیطی

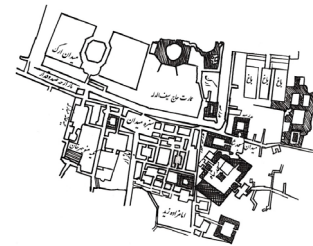
شکل میدان‌ها	نمایانگر	کیفیت محیطی (بازنمون معنایی)	
 <p>میدان بهارستان (عبدالغفار ۱۳۰۹)</p>	عنوان نمایانگر	محتوی و عناصر تشکیل‌دهنده	
	ریخت	مستطیل، عناصر پیرامون شامل باغ، عمارت، مسجد، مدرسه	هندسه منظم، تناسبات بصری
	کارکرد	عمومی، دیوانی- حکومتی	کارایی، گوناگونی، سرزندگی، پیاده‌مداری
	منظر	فضای سبز و باز، آبنما	غناي حسی
	زیست‌بوم	آبنما، درخت، مجسمه	زیست‌پذیری
 <p>میدان مشق</p>	اجتماع	مردم عادی، سیاسیون	اجتماع‌پذیری، حضورپذیری
	ریخت	مربع با ۴۰۰ متر طول و دیوراهایی با طاق آجری با دروازه ای با نام سردرناصری، عناصر پیرامون شامل باغ، عمارت، ارگان‌های حکومتی	هندسه منظم، تناسبات بصری
	کارکرد	نظمی	کارکردگرایی
	منظر	بناهای تودر تو جانبی با مصالح اصلی آجر	خاطره‌انگیزی و این جا و آن جا، تعلق خاطر، تنوع پی‌دیدها، غنای حسی
	زیست‌بوم	-	-
 <p>میدان توپخانه</p>	اجتماع	محل بازی و تفریح جوانان	اجتماع‌پذیری
	ریخت	مستطیل، عناصر پیرامون شامل بانک، ارگان‌های حکومتی	هندسه منظم، تناسبات بصری
	کارکرد	اداری و حکومتی، نظامی و تشریفاتی، تجاری، سواره محور (کالسکه، درشکه، ماشین دودی)، پیاده محور (انسان و چهارپایان)	کارایی، گوناگونی، سرزندگی، پیاده‌مداری، ایمنی، انعطاف‌پذیری، خوانایی
	منظر	انواع درخت‌های کهن در این جا و آن جا	تنوع، تعلق خاطر
	زیست‌بوم	گل و سبزه‌های جالب، باغچه‌بندی‌های زیبا و حوض وسط میدان	پایداری اکولوژیکی، یکپارچگی زیست‌محیطی
اجتماع	مرکز ارتباطات شهری و محل برگزاری مراسم مختلف و محل زندگی اجتماعی و فرهنگی شهر	اجتماع‌پذیری، اجتماع‌گرایی، سرزندگی، دل‌بستگی مکانی، تعلق خاطر جمعی، پیاده‌مداری و حضورپذیری	

کیفیت محیطی (بازنمون معنایی)	نمایانگر	شکل میدان‌ها
	عنوان نمایانگر	
	محتوی و عناصر تشکیل دهنده	
تنوع	تنوع هندسی، تناسبات بصری، تنوع	ریخت
تنوع، کارایی، خوانایی کارکردی (مراسم دولتی و حکومتی)	توپ مروارید، باغ، مدرسه، عمارت	کارکرد
غناهی حسی و تنوع پی دیده‌ها، خوانایی	مراسمی، مردمی و محل انواع خرید و فروش	منظر
زیست‌پذیری	این جا و آن جا در قالب توپ مروارید، محل مراسم و مکان حوض	زیست‌بوم
تعلق خاطر و خاطره‌انگیزی مذهبی (اثر ذهنی توپ مروارید)، پیاده‌مداری	حوض بزرگ، درخت چنار، نارون و زبان گنجشک	اجتماع
تناسبات بصری، نفوذپذیری، انعطاف‌پذیری	انواع فعالیت‌ها و مراسم	ریخت
تنوع، کارایی، انعطاف‌پذیری	تخته پل در زمان صفویه، چهارطاقی امیر کبیر، بازار، مسجد	کارکرد
تنوع فرم و عملکرد، غناهی حسی	کشت سبزیجات، خرید فروش و تجمع حوض، ساختمان دو طبقه، فضای سبز مشمر	منظر
زیست‌پذیری	حوض، درخت، آب و سبزیجات	زیست‌بوم
اجتماع‌پذیری، پیاده‌مداری	محل نشستن، محل رفت و آمد	اجتماع
مرکزگرایی، خوانایی	مرکزیت عناصر طبیعی و مصنوع خاص	ریخت
حس ترس، عدم حس تعلق، خوانایی	اعدام	کارکرد
-	-	منظر
-	-	زیست‌بوم
اجتماع‌گرایی محدود، خوانایی	فمحل تجمع خاص	اجتماع

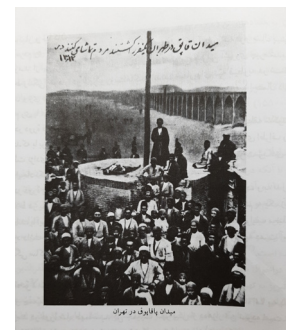
میدان آرگ

(عبدالغفار ۱۳۰۹)

میدان همان

(همان، ۱۲۷۳)

میدان باقوبق

(تکمیل همایون ۱۳۸۵، ج ۱، ۱۲۳)

خوانایی، پیاده‌مداری، انعطاف‌پذیری، تناسبات بصری و نظم هندسی شهرهای تاریخی اروپا را معنی‌دار می‌کرد. متقابلاً ترانسیک از فضاهای زیبایی یاد کرد که نتوانستند انعطاف‌پذیر باشند و از دست رفتند. کریپر، زوکر، سات‌ورث و صاحب‌نظران دیگری که در مرور ادبیات از آن‌ها یاد شد، ویژگی اهمیت میدان‌ها را به عنوان فضاهای همگانی ذکر کردند و ضرورت توجه به آن‌ها، که نوعی ضرورت بازگشت به خویشتن تاریخی شهرهای سرزنده، پویا و متشخص می‌باشد، را به میان آوردند.

با پیش‌زمینه یادشده به مرور ویژگی‌های میادین پایتخت ایران قبل از حضور مدرنیته پرداخته شد. در این بین دو نوع میدان مورد توجه قرار گرفت. هر دو نوع این

در جریان گذار از ماقبل مدرنیته به مدرنیته قلمروهای همگانی عمومی شهرهایی چون تهران از روند تغییر جای ماندند. میدان‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین فضاهای عمومی نه تنها از روند تغییر سازنده بازماندند، بلکه رو به تخریب نهادند. البته این جریان منفی شامل بسیاری از شهرهای جهانی نیز شده است. آن گونه که در مرور ادبیات این مقاله ملاحظه شد، به ویژه ابتدا و انتهای دو جریان علمی که یکی به وسیله کامیلوزیته (۱۳۸۵) و دیگری به وسیله راجر ترانسیک (۱۹۷۶) مطرح شدند. میادین و پلازاهای قبل از مدرنیته بعضاً در جریان تحول کارایی خویش را از دست داده‌اند. کامیلوزیته (۱۳۸۵)، از طراحی متکی بر زیبایی یاد کرده است که

نموده و ارزش‌های تاریخی فضاهای همگانی پیاده‌مدار و مردم‌وار گذشته ایرانی را به نسل جدید نشان داد. به عنوان جمع‌بندی متذکر می‌نماید که میادین حکومتی-شهری به دلیل برخورداری از ارزش‌هایی که نه تنها برای مکان‌های همگانی معنی‌دار هستند بلکه شهر تهران عصر قاجار را معنی‌دار می‌کنند. مکان‌هایی معنامند و باکیفیت تلقی می‌شدند. می‌توان با مقایسه گذشته و حال میدان توپخانه فهمید که این میدان در زمان قاجاریه با داشتن دروازه‌های متنوع، تداعی ورود و خروج را ارزانی می‌کرد و در عین حال سردرهایش مورفولوژی شهر ایرانی را بازتاب می‌داد. به علاوه کف این میدان مرکز تنوعی از فعالیت‌ها به ویژه فعالیت‌های تاریخی و مذهبی در ایام مراسمی بود که معنامند بودن و با کیفیت بودن را در مقایسه با حال که فعالیت خشک رفت و آمد سواره را دارد متذکر می‌نمود.

۳-۲- میادین محله‌ای

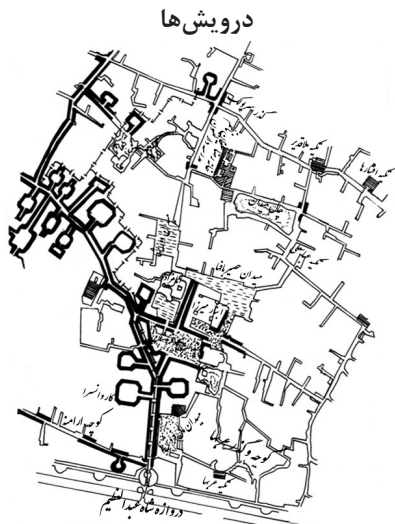
در مبحث محله‌ای جایگاه میدان‌ها در ساختار محله‌ها اهمیت بیش‌تری نسبت به سامانه ساختاری هر میدان در سطح شهری دارند. بدین معنی که در میدان‌های حکومتی-شهری جزییات محتوی ریخت‌شناسی-کارکردی میدان‌ها اهمیت داشت. میدان‌های مذکور رأساً یک واحد نشانه‌ای و شاخص شهری بودند. اما در میدان‌های محلی سامانه کارکردی-ریخت‌شناسی اهمیت چندانی نداشت، بلکه چگونگی قرار گرفتن آن‌ها در ساختار محلات اهمیت داشت. اولاً میدان‌های اخیرالذکر در مقایسه با میدان‌های صدرالذکر، میدانچه^{۱۳} تلقی می‌شوند. ثانیاً این میدانچه‌ها گره‌هایی یا هسته‌هایی در متن محله‌ها و زیرمحله‌ها تلقی شده و در ارتباط متقابل با ادراک کلی نسبت به محله‌ها، زیرمحله‌ها به علاوه برآمد ساختاری محله‌ها معنی‌دار می‌شدند. برای مثال نام محله چاله میدان از میدانچه‌ای با همین مسما [چاله میدان] برآمده است. چاله میدان از محلات مشهور تهران واقع میان سرپولک و میدان سرقبرآقا بود. در این محله میدان گودی در زیر مسجد و تکیه سرپولک قرار داشت که وسعت آن در حدود دو برابر میدان مال‌فروش‌ها بود. این میدان گود به نام «چاله‌میدان» معروف بود (معمدی ۱۳۸۱، ۲۴۰). همین مفهوم در رابطه با میدانچه‌های مال‌فروش‌ها، کاه‌فروشان، حصیرباف‌ها، درویش‌ها، سرچشمه، امین‌السلطان سرقبر آقا و میدان پسته‌بک [امام‌زاده یحیی] با یک رده پایین‌تر از مقیاس محله صادق است. این میدان‌ها یا میدانچه‌ها که در حوزه محله چاله میدان جای داشتند هر کدام کانون زیرمحله‌هایی با همین نام بوده‌اند. مضافاً با توجه به نزدیکی این میدانچه‌ها به محور بازار منتهی، به دروازه شاه‌عبدالعظیم، بر آن‌ها کارکردهای تجاری، فرهنگی و اجتماعی نیز مترتب بود. از نظر معمادی میدان درویش‌ها به عنوان مکانی برای تجمع برده‌داران، تعزیه‌گیران و

میادین در شرایط کنونی، یا به حاشیه رانده شده‌اند و یا کانون یک‌تازی خودرو و خودروسوار قرار گرفتند. هر چند در دهه‌های اخیر با تهیه طرح‌های ویژه توجه خاصی به بازگرداندن جایگاه درست این میدان‌ها به عنوان قلمروهای همگانی پیاده‌مدار و اجتماع‌پذیر شده است. اما، عملاً حال و هوای قاجاری به آن‌ها بازنگشته است. سبزه‌میدان چندان به حاشیه رانده شده است که دیگر طاق و طاقنماهای دو طبقه آن‌ها خود را نشان نمی‌دهند. میدان ارگ پس از حدود نیم قرن سواره‌مداری حال و هوای پیاده‌شدن و اجتماع‌مداری را در پیش گرفته است. ولی دیگر کسی به یاد نظرکردگی توپ مروارید از حضرت شاه‌چراغ نیست. بهارستان نه آن فضای سبز تاریخی را دارد و نه رنگ و بو و سر و صدای مردمی که اولین مجلس شورا را در آن میدان منعقد کرده بودند به خاطر زنده می‌کند. میدان اعدام، فلکه‌ای است که نام آن دل‌ها را نگران می‌کند. اما خبری از تپه‌ای که در میان آن بود، یعنی طبیعتی خالص و بر جای مانده در شهر را در ذهن نمی‌آورد. از میدان مشق گویا هیچ اثر و جذبه‌ای نیست، هر چند استفاده از ساختمان‌های آن که غالباً قاجاری هستند، بر اهمیت و ماندگاری بناها و فضاهای آن تأکید می‌کند. به عبارت دیگر میدان مشق دیگر میدان نیست. از همه مهم‌تر توپخانه است که عملاً به سواره‌روئی پُر تردّد تغییر یافته است. مدتی بدون کنترل حرکت سواره در تمامی سطح (کف) آن جاری شد، مدتی هم محوریت اتوبوس‌ها حمل و نقل سواره عمومی را بر آن تحمیل کردند و حالا نیز معلوم نیست عمومیت آن بر کدام سوی می‌رود. از غالب میدان‌های کوچک محلی فقط اسمی تاریخی مانده است. میدانچه‌های خاصی چون سرقبرآقا و امام‌زاده یحیی بدلیل وجود مقبره‌های خاص خوانایی تاریخی خود را حفظ کرده‌اند ولی از میدانچه‌هایی چون چاله میدان در تصویر ذهنی مردم اثری نیست. از تصاویری که ذکاء و سمسار (۱۳۷۶)، ترسیم کرده است اکنون هیچ اثری نیست. در همین راستا تصاویر و نقشه‌هایی که محمدزاده‌مهر (۱۳۷۸) با دقت آماده کرده است اکنون قابل بازیابی نیستند. به طور خلاصه میدان‌های عصر قاجار از کیفیت‌های محیطی مطلوبی برخوردار بودند که بارمعنایی آن‌ها نه تنها برای قرن گذشته بلکه برای قرن حاضر نیز پر اهمیت است. نظم هندسی، تناسبات بصری، سرزندگی، زیست‌پذیری، غنای حسی، خوانایی، هویت رقابتی، اجتماع‌پذیری، پیاده‌مداری، تعلق خاطر، رنگ تعلق، انعطاف‌پذیری، نفوذپذیری و از همه مهم‌تر مردم‌واری از ویژگی‌های میادین‌شهری عصر قاجار بوده است. انتظار می‌رود این ویژگی‌های هنجاری سرمشق بازسازی، تجدید نسل و بازآفرینی میادین این شهر و حتی شهرهای دیگر ایران باشد. شاید نتوان توپخانه عصر ناصری را عیناً بازسازی کرد ولی می‌توان بار دیگر تجدید نسل و راهبرد بازآفرینی امثال این میدان را بازطراحی

تجمع اشرار و اذیت و آزار مردم می‌شد (معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران ۱۳۹۵، ۶۶). در بررسی نقشه‌های تبیین دقیقی از میدان سرقبرآقا یافت نشده است؛ اما، در بررسی اسناد غیرنقشه‌ای معلوم شد که میدان سرقبرآقا در مجاورت میدان امین‌السلطان قرار داشت. میدان امین‌السلطان از تأسیسات ابراهیم خان امین‌السلطان پدر میرزا علی‌اصغرخان اتابک است. این میدان بزرگ مخصوص بارانداز بارهای علافی، میوه‌فروشی و سبزی‌فروشی بود. میدان را بعدها امین‌السلطان دوم گسترش داد و تا مدتی تمام بارهای خواربار و زغال و هیزم تهران منحصراً در میدان مزبور تخلیه می‌گردید و آن گاه به محلات شهر فرستاده می‌شد (نجمی ۱۳۶۲، ۲۰۵). شکل‌های زیر موقعیت میدان امین‌السلطان، گورستان، چال میدان و میدان‌های محله چال میدان را نشان می‌دهد.

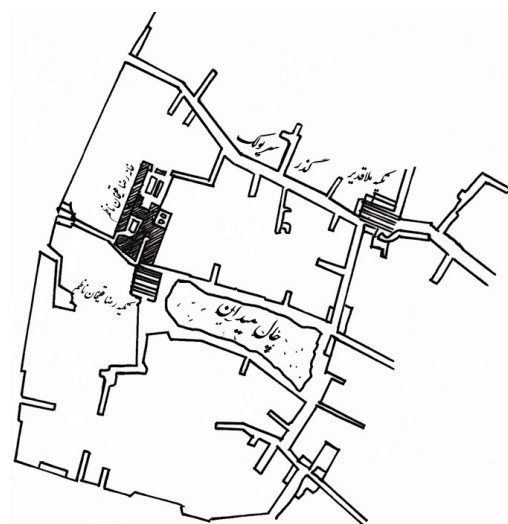
مارافسایان؛ یک کانون اجتماعی خاص بین محور بازار و محله چاله میدان محسوب می‌شد (معمدی ۱۳۸۱، ۱۵۰). از جمله‌ای این مکان‌های همگانی که ارزش فرهنگی و تاریخی نیز دارد، می‌توان میدان سرقبرآقا را نام برد. پشت بقعه سر قبرآقا در زمان قدیم گورستان، غسلخانه و تابوت‌کش‌خانه بود (نجمی ۱۳۶۲، ۲۰۲). در این میدان مقبره یکی از ائمه جمعه عصر قاجار به نام میرزا ابولقاسم تهرانی^{۱۴} قرار دارد. از نظر معمادی در این میدان شب‌های جمعه، مارگیرها، شعبده‌بازها و درویش‌ها تجمع می‌کردند. در آن زمان این محل یکی از مکان‌های ناامن شهری محسوب می‌شد. دلیل ناامنی هم این بود که تعدادی کاروان‌سرا در اطراف آن وجود داشت که قاطرچیان و شترداران در آن جا سکونت داشتند. بیش‌تر این افراد اخلاق و رفتار مناسبی نداشتند و زن و بچه مردم جرأت عبور از این مکان را، با وجود آن‌ها، نداشتند. از طرفی دور بودن بقعه از خانه‌های مسکونی مزید بر علت بود و باعث

شکل ۵: میدان مال‌فروش‌ها، کاه‌فروشان، حصیرباف‌ها و

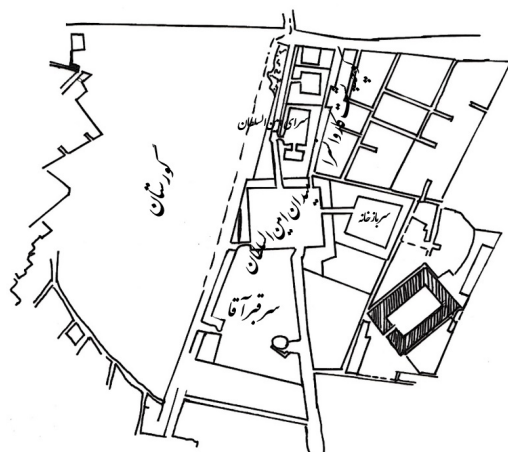
(کرشیش ۱۲۷۳، عبدالغفار ۱۳۰۹)

شکل ۴: چال میدان

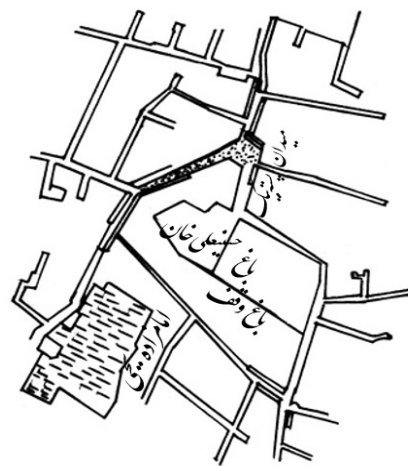
(عبدالغفار ۱۳۰۹)

شکل ۷: میدان امین‌السلطان

(عبدالغفار ۱۳۰۹)

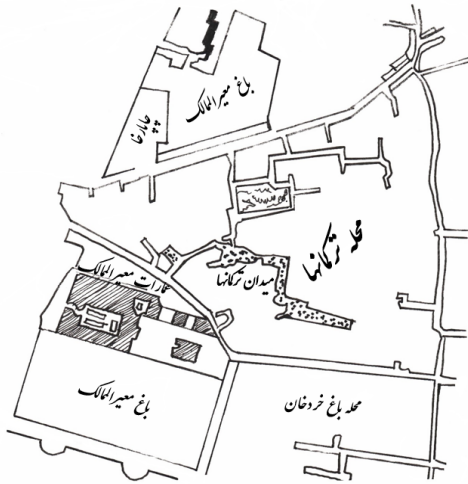
شکل ۶: میدان یسته بیک

(عبدالغفار ۱۳۰۹)

دارند که شکل‌های زیر جایگاه آن‌ها را نشان می‌دهد.

شکل ۹: میدان ترکمان‌ها

(همان)

همگانی در سطح تهران قاجاری هستند که در متن محله عودلاجان قرار دارند. نقشه‌های زیر موقعیت میدانچه‌های مذکور را در پهنه عودلاجان نشان می‌دهد.

شکل ۱۱: میدان سرجنبک بزرگ و سرجنبک وچک

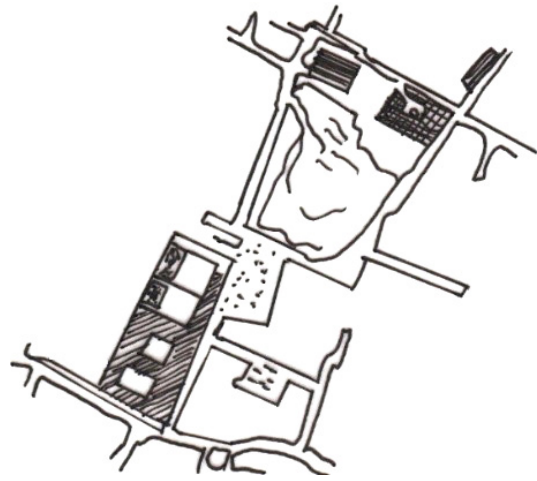

(همان)

وجود داشت که از دیدگاه ریخت‌شناسی می‌توان آن‌ها را شبیه میدانچه‌ها دانست. این مکان‌ها نه تنها محل کسب و کار بودند بلکه فضای بیرونی آن‌ها محل تجمع معامله‌گران که از جاهای مختلف به ویژه شهرستان‌ها می‌آمدند، محسوب می‌شد. در حوزه بازار خرد میدان‌های دیگری چون سبزه‌میدان و میدان مسجدشاه وجود داشتند که کارکردی اجتماعی، تجاری و فرهنگی داشتند. این فضاها رابطه معناداری با توده‌های جانبی خود نظیر مسجدشاه و دهانه اصلی بازار داشتند. همانند موارد بالا اجتماع‌پذیری، کارکردپذیری، خوانایی از ویژگی‌های هنجاری این خرد میدان‌ها بود. مضاف بر آن غنای

خُرد میدان‌های چاله‌حصار و ترکمان در محله سنگلج قرار

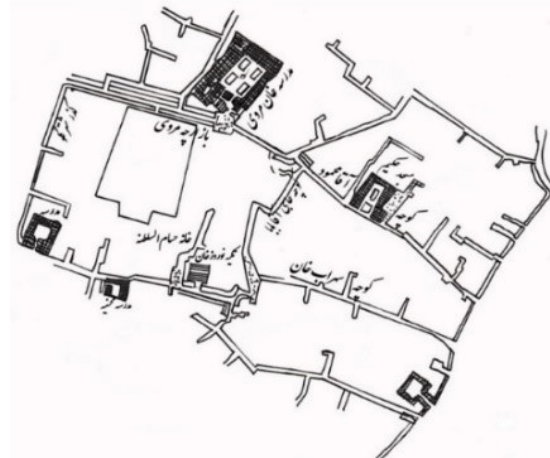
شکل ۸: چال حصار

(کرشیش ۱۲۷۳)

به علاوه، خُرد میدان‌های نوروزخان ادر مجاورت تکیه نوروزخان، سَرَجَنَبَک کوچک و سَرَجَنَبَک بزرگ، میدانچه مروی و میدانچه کنار مسجد حکیم از جمله مکان‌های

شکل ۱۰: میدان نوروزخان، مروی و میدان مسجد حکیم

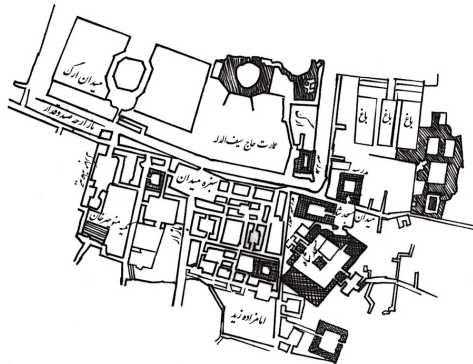
(همان)

نکته قابل توجه در باب میدان محله‌ای این است که غالباً با عناصر فرهنگی و خدماتی دیگری چون امام‌زاده، مسجد و مغازه‌های محلی به مرکزیت محله تبدیل شده‌اند. لذا تجمیع این عناصر هویت کارکردی و کالبدی و معانی هنجاری مترتب بر آن‌ها را هویدا می‌کند. برای مثال میدانچه مروی کنار مدرسه مروی پاتوق غیرمستقیم طلبه‌ها و محصلین را در کنار مدرسه مروی شکل می‌داد و به عنوان یک بازشو توده‌ی مدرسه مروی را با فضای گذرگاهی بازارچه مروی برقرار می‌کرد. اجتماع‌پذیری و سازگاری کارکردی از هنجارهای این میدانچه بودند. ثالثاً در محور بازار تیم‌ها، تیمچه‌ها، سراها و کاروان‌سراهایی

در عصر قاجار دانست. نقشه زیر موقعیت بخشی از بازار و خردمیدان‌های یاد شده را نشان می‌دهد.

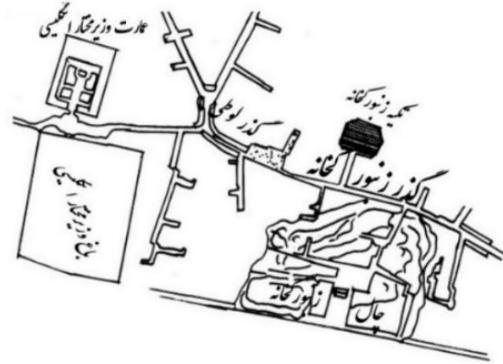
حسی که در شرایط کنونی نیز با سنجه‌هایی چون بوی ادویه‌جات، صدای دست‌فروش‌ها، حرکت گاری‌ها جاری است می‌توان از هنجارهای کیفیت محیطی این مکان‌ها

شکل ۱۳: سبزه میدان، میدان مسجد شاه

(همان)

شکل ۱۲: میدان گذر لوطی

(کرشیش ۱۲۷۳)

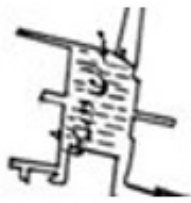

جدول ۴: یافته‌اندوزی میدان‌های محلی در نمود جدول تطبیقی نمایانگرها و کیفیت‌های محیطی

نام میدان و موقعیت در نقشه	شکل میدان‌ها	نمایانگر	کیفیت محیطی (بازنمون معنایی)
		عنوان نمایانگر	محتوی و عناصر تشکیل‌دهنده
		ریخت	هندسه منظم، تناسبات بصری
		کارکرد	مستطیل، مسجد و تکیه سرپولک، مدرسه
		منظر	آموزشی، مذهبی، اجتماعی
چال میدان شماره ۱۰		زیست‌بوم	وجود پی دید ارتفاعی از پایین گود (چاله) و بالعکس
		اجتماع	کارایی، گوناگونی، پیاده‌مداری
		ریخت	اجتماع‌پذیری، حضورپذیری
		کارکرد	برگزاری مراسم سینه‌زنی و عزاداری
		منظر	مربع، گورستان، سربازخانه، مقبره میرزا ابولقاسم تهرانی، سرای امین‌السلطان
امین‌السلطان شماره ۱۳		زیست‌بوم	کارکرد گرایبی، کارایی، انعطاف‌پذیری، خوانایی
		اجتماع	یادمانی، نظامی، فرهنگی، تاریخی
		ریخت	تنوع
		کارکرد	وجود پی دیدهای کارکردی
		اجتماع	مردم عادی
		ریخت	اجتماع‌پذیری، حضورپذیری

نام میدان و موقعیت در نقشه	شکل میدان‌ها	نمایانگر	کیفیت محیطی (بازنمون معنایی)
پسته‌بیک شماره ۱۲		عنوان نمایانگر	محتوی و عناصر تشکیل‌دهنده
		ریخت	نامنظم، امامزاده یحیی، باغ
		کارکرد	فرهنگی- مذهبی
		منظر	جذابیت
		زیست‌بوم	گل و سبزه‌های جالب، باغچه‌بندی‌های زیبا و حوض
سرجنیک بزرگ و کوچک شماره ۱۷		اجتماع	محل برگزاری مراسم مختلف، محل نشستن، محل رفت و آمد
		ریخت	نامنظم، مدرسه، خانه
		کارکرد	مسکونی- آموزشی
		منظر	این جا و آن جا
		زیست‌بوم	-
مسجد شاه شماره ۱۹		اجتماع	ساکنان محلی
		ریخت	تخته پل در زمان صفویه، چهارطاقی امیرکبیر، بازار، مسجد
		کارکرد	خرید فروش و تجمع
		منظر	حوض، درخت
		زیست‌بوم	حوض، درخت، آب
میدان مروی شماره ۱۶		اجتماع	محل برگزاری مراسم مختلف، محل نشستن، محل رفت و آمد
		ریخت	مربع، مدرسه، بازار، عمارت
		کارکرد	فرهنگی- تجاری
		منظر	جذابیت
		زیست‌بوم	مردم عادی، گردشگران

جدول ۵: یافته‌اندوزی میدان‌های حکومتی در نمود جدول تطبیقی نمایانگرها و کیفیت‌های محیطی

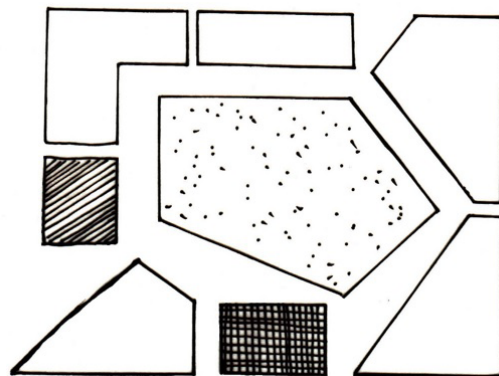
نام میدان و موقعیت در نقشه	شکل میدان‌ها	نمایانگر	کیفیت محیطی (بازنمون معنایی)
میدان مروی شماره ۱۶		عنوان نمایانگر	محتوی و عناصر تشکیل‌دهنده
		ریخت	مربع، مدرسه، بازار، عمارت
		کارکرد	فرهنگی- تجاری
		منظر	جذابیت
		زیست‌بوم	مردم عادی، گردشگران

نام میدان و موقعیت در نقشه	شکل میدانها	نمایانگر	کیفیت محیطی (بازنمون معنایی)
		عنوان نمایانگر	محتوی و عناصر تشکیل دهنده
		ریخت	مستطیل، امامزاده، کاروانسرا، آب انبار
میدان درویشها شماره ۱۱		کارکرد	تجاری، فرهنگی، اجتماعی
		اجتماع	کانون تجمع برده‌داران، تعزیه‌گیران و مارافسایان
میدان مال فروشها شماره ۱۱		ریخت	مستطیل، سرای گلشن، تکیه، منتهی به دروازه و بازار شاه‌عبدالعظیم
		کارکرد	تجاری، معامله حیوانات بارکش و سواری
میدان کاه‌فروشان شماره ۱۱		ریخت	دوزنقه، کاروانسرا، تکیه، امامزاده اسماعیل
		کارکرد	تجاری، محل فروش کاه و یونجه
میدان حصیربافها شماره ۱۱		ریخت	نامنظم، امامزاده، آب انبار
		کارکرد	تجاری، فرهنگی، اجتماعی
		اجتماع	مردم عادی

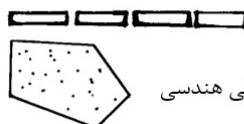
پیرامون این میدانها را کاربری‌های غالباً محله‌ای نظیر مسکونی - آموزشی، مسجد محله‌ای بقای متبرکه محلی تشکیل می‌دهد. شکل ذیل بیان تحلیلی و یافته‌اندوزانه‌ی مطالعه روی این گونه میادین در عصر قاجار می‌باشد.

در این جا می‌توان به جمع‌بندی خاصی رسید که مبین کلیت مفهومی و طرحواره‌ای این فضاهای عمومی می‌باشد. بدین معنی که، این میادین از شکل‌های مختلف و بدون پیکربندی از قبل پیش‌بینی شده برخوردار هستند. می‌توان آن‌ها را نمونه‌ای ارگانیک (سازمند) از میدان‌ها دانست. ثانیاً،

شکل ۱۴: بیان گرافیکی استنتاجی از شکل کلی میدان‌های محلی و کاربری‌های اطراف

طیف کاربری‌ها مبین تنوعی از کارکردهای محلی و غیرمحلی

شکل کلی میدان مبین بی‌قاعدگی هندسی

نقطه‌ای که توپ مروارید قرار داشت تا حوض آب و جداره ساختمان‌های سلطنتی بر پی‌دیدهای منظر دلالت داشت. سبزه‌میدان علی‌رغم کوچک بودن در ابعاد کارکردی، ریخت، اجتماع و منظر شخصیتی بارز داشت. فعالیت‌های تجاری چسب اتصال این ابعاد در سبزه‌میدان بود. چرا که فعالیت‌های تجاری هم در کف و هم در جداره‌های دو طبقه جاری بود. دیده‌ها هم در سطح کف به صورت افقی جریان داشت و هم در ارتفاع با زوایای حول و حوش قائمه شکل می‌گرفت.

از همین منظر به زاویه دوم تحلیل تطبیقی پرداخته می‌شود. مهم‌ترین نکته این است که هر شش میدان حکومتی خوانا بودند یعنی در هنجار خوانایی وجه مشترک داشتند. اما بار معنایی آن در هنجارهای دیگر متفاوت بود. ۱. آنگونه که می‌شد از متون استنتاج کرد میدان اعدام کارکردگرایی، امنیت و دست‌آموزی و عدالت را تداعی می‌کرد. امنیت و عدالت مهم‌ترین نکات ادراکی بودند که در ذهن مردم جایگاه معنایی می‌یافتند. هر چند کارکردگرایی وجه اجتناب‌ناپذیر این میدان بود. میدان مشق در دو هنجار تداعی خاص پیدا می‌کرد که شامل تنوع و غنای حسی می‌باشد. تنوع در فعالیت‌ها، تنوع در ریخت یا ساخت‌وسازها و غنای حسی در متغیرهای دیداری، شنیداری و تا حدودی لامسه و بویایی مشهود بود. میدان توپخانه کارکردگرایی، تناسبات بصری، نفوذپذیری و اجتماع‌پذیری را توأمان داشت. این میدان یا میدان مشق در زمینه‌ی مراسم بودن و خاطره‌انگیزی وجه اشتراک داشت. هر دو میدان در محور مراسم حکومتی- نظامی شکل گرفته بودند و همراه با خاطره‌انگیزی برآمده از این مراسم، خاطرات دیگری، چون پرواز هواپیما (طیاره) را در آذهان معنی‌دار می‌کردند. سبزه‌میدان را می‌توان برآیند جامع معانی هنجاری در یک فضای کوچک یا خرد دانست. با توجه به جریان خرید و فروش و اشاراتی که به خوردن غذا و برگزاری مراسم دیگری در مقیاس مردمی در آن جای داشت، غنای حسی با جامعیت متغیری در آن متبلور بود. برای مثال، بوی ادویه‌جات به طعم غذا، حس بساوانی آبنمایی کوچک و فضای سبز، صدای دوره‌گردها و فروشندگان و تنوع دیداری، متغیرها یا جوهری از غنای حسی بودند. میدان ارگ و میدان بهارستان در دو زمینه با هم وجه مشترک داشتند: ۱. زیست‌پذیری و ۲. کارکرد حکومتی. با توجه به فضای سبز و درختکاری این دو میدان در هنجار زیست‌پذیری وجه مشترک داشتند. به علاوه با توجه به وجود مجلس در یک‌طرف و خانه‌های اعیانی حکمرانان در جهات دیگر تصور کارکردگرایی حکومتی بر میدان بهارستان سایه افکنده بود که مشابه آن در جبهه شمالی میدان ارگ مطرح بود. با توجه به وابستگی ساختاری میدانچه یا به سامانه محله‌ها و کارکردهای محلی که جز در مواردی همانند سبزه میدان، سرقبرآقا و امام‌زاده یحیی ماندگاری خود را از دست داده‌اند، بازیابی

در تعمیم‌پذیری این مطالعات می‌توان به راهبردهای خاصی در حوزه برنامه‌سازی و طراحی میدان‌های همگانی ایران اشاره کرد. رعایت سلسله‌مراتبی از میادین هم از دیدگاه موضوعی، هم از دیدگاه حوزه‌ای و هم از دیدگاه موضعی می‌تواند به روند ساماندهی میادین شهر در یک سامانه ارگانیک برای شهرهای ایرانی مفید باشد. برای مثال می‌توان میادین مختلفی با عناوین شهری، منطقه‌ای، ناحیه‌ای، محله‌ای و یا عناوین مختلفی چون تاریخی، فرهنگی و زیست‌محیطی مبنای توسعه فضاهای همگانی موجود و ساخت فضاهای همگانی جدید در قالب میدان باشد. به طور مصداقی و موردی مکانی که روی پل بزرگمهر اصفهان طراحی شده است را می‌توان یک میدان موضعی و موضوعی تلقی کرد که نه تنها زمینه‌ی آگاهی منطقی نسبت به عناصر تاریخی و زیست‌محیطی اصفهان را بازنمون می‌کند بلکه به تحکیم فضاهای شهری با تأکید بر شیوه‌های میدان‌سازی نوین کمک می‌نماید.

۴. نتیجه‌گیری

به طور تطبیقی می‌توان از دو زاویه به تحلیل ویژگی‌های معنایی میدان‌های حکومتی پرداخت؛ اول از طریق نمایانگرها و دوم از طریق هنجارهای کیفیت‌محیطی. بهارستان در محوریت بعد زیست‌بوم سامان یافته است. در حالی که توپخانه در محوریت بعد کارکرد شکل گرفته است. مع هذا، بعد ریخت نیز عامل مهمی در سامانه توپخانه بود. میدان مشق در سه بعد کارکرد، ریخت و منظر تبلور ویژه‌ای داشت. مارش یا واژه فارسی‌شده آن که مشق نامیده می‌شود مهم‌ترین کارکرد این میدان بود ولی ریخت آن عامل برجسته‌ای بود که حتی در عصر کنونی هم نمایانی دارد. تنوع ساخت‌وسازها در این میدان، پی‌دیدها (سکانس‌ها) این جا و آن جاهای خاصی را برای میدان مشق تعریف کرده است که مبین اهمیت بعد منظر می‌باشد. میدان اعدام شاخص یک قلمروی همگانی کارکردی است. بدین معنی که در طبقه‌بندی تطبیقی میادین شش‌گانه، اعدام را می‌توان شاخص کارکردگرایی دانست. گذاره مدرنیستی فرم از کارکرد پیروی می‌کند با وجه متقابل آن که متضمن کارکرد از فرم پیروی می‌کند در میدان اعدام به طور برجسته تبلور داشته است. اعدام تمایز شخصیتی ویژه‌ای در چهارچوب مفهوم یاد شده دارد که آن را با میادین دیگر متفاوت می‌کند. تپه‌ای که در وسط میدان بود، فرم برجسته‌ای را شکل می‌داد که آن را میدان هسته‌محور می‌کرد. کارکرد مربوطه نیز در همان هسته تبلور پیدا می‌کرد. حال آن که در میادین دیگر فرم و کارکرد در کف و جداره خود متبلور می‌شدند. البته نگاه هسته‌ای یادشده در میدان ارگ خطی- نقطه‌ای می‌شود. در این میدان همه ابعاد نقش ایفا می‌کردند. آب (حوض آب) و درختان که‌نسال تبلور بعد زیست‌بوم بوده‌اند. جداره‌های سه‌گانه تبلورریخت بود. حرکت از

کرد که به مثابه گره‌گاه‌های تجاری در حواشی یک محور گذرگاهی به صورت خوشه‌ای جای گرفته‌اند. نقشه‌هایی که این نویسندگان برای میدان‌های کوچک محلی بازترسیم نموده است غالباً واقعیت امروزی ندارند.

و بازآفرینی آن‌ها در قالب گره‌گاه‌ها و هسته‌های محلی ضرورت پیدا می‌کند. در استنتاج تحلیلی از خرد میدان‌ها می‌توان اذعان نمود که میدانچه‌ها گره‌هایی هستند که در گوشته محلات مسکونی قدیمی جای گرفته بودند. برای فهم این موضوع می‌توان آن‌ها را با کوانسراها مقایسه

پی‌نوشت

1. GAP
2. Grounded (Theory)
3. Image
4. Carmona
5. Lynch
6. Bentley
7. Jacobs
8. Southworth
9. Canter
10. Punter
11. Project for Public Spaces
12. Carmona, Heath, Oc & Tiesdell

۱۳. میدانچه یا خرد میدان نظر این پژوهشگر می‌باشد که از تلفیق مبانی نظری و واقعیت‌های محیطی حاصل آمد.
 ۱۴. معروف به میرزا ابوالقاسم امام جمعه که برای سالیان مدید در دوران قاجاریه، امام جمعه تهران بود.

فهرست منابع

- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی. (۱۳۶۳). *المآثر و الآثار* [جلد اول]. تهران: اساطیر.
- انوار، سید عبدالله. (۱۳۷۳). *تهران: باغ نگارستان*. تهران: روشنگران.
- بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۹). *اصول طراحی دالان‌های دروازه‌های شهر*. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۰). *هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)*. سازمان فرهنگی هنری شهرداری، تهران: نشر شهر.
- بحرینی، حسین و طبیبیان، منوچهر. (۱۳۷۷). مدل ارزیابی کیفیت محیط زیست شهری. *مجله محیط شناسی*، ۲۴(۲۱)، ۴۱-۵۶. https://jes.ut.ac.ir/article_14519.html
- بنتلی، ای. ین، آکک، آلن، مورین، پال، گلین، سومک و اسمیت، گراهام. (۱۳۸۲). *محیط‌های پاسخده (ترجمه مصطفی بهزادفر)*. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۴). *راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۸۵). *تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران از آغاز تا دارالخلافه ناصری* [جلد اول]. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- تیبالدز، فرانسیس. (۱۳۸۳). *شهرسازی شهروندگرا* (ترجمه محمد احمدی نژاد). اصفهان: خاک.
- توسلی، محمود. (۱۳۸۰). *طراحی شهری در بخش مرکزی تهران*. تهران: مرکز مطالعات شهرسازی و معماری ایران.
- توسلی، محمود و بنیادی، ناصر. (۱۳۸۶). *طراحی فضای شهری: فضاهای شهری و جایگاه آن‌ها در زندگی و سیمای شهری*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- جیکوبز، جین. (۱۹۹۱). *مرگ و زندگی شهرهای بزرگ امریکا* (ترجمه حمیدرضا پارسی و آرزو افلاطونی). تهران: دانشگاه تهران.
- جواهر کلام، عبدالعزیز. (۱۳۵۷). *تاریخ طهران*. تهران: کتابخانه منوچهری.
- جانزاده، علی. (۱۳۸۸). *طهران قدیم از نگاه سیاحان و خاورشناسان جهان*. تهران: جانزاده.
- ذکاء، یحیی و سمسار، محمدحسن. (۱۳۷۶). *تهران در تصویر* [جلد ۱ و ۲]. تهران: سروش.
- ذکاء، یحیی، سمسار، محمدحسن. (۱۳۶۹). *تهران در تصویر* [جلد ۱ و ۲]. تهران: سروش.
- رضویان، محمد تقی و خدابخشی، زهرا. (۱۳۹۴). تحولات ساختار کالبدی میدان‌های شهر تهران؛ مطالعه موردی میدان‌های امام خمینی، بهارستان، انقلاب و آزادی، تهران. *پژوهش‌های دانش زمین*، ۲۱(۶)، ۸۰-۹۹. https://esrj.sbu.ac.ir/article_95563.html
- زیتنه، کامیلو. (۱۳۸۵). *ساخت شهر بر اساس مبانی هنری* (ترجمه فریدون قریب). تهران: دانشگاه تهران.
- شهری، جعفر. (۱۳۷۱). *طهران قدیم* [جلد اول]. تهران: معین.
- شولتز، کریستیان نوربرگ. (۱۳۹۲). *روح مکان: به سوی پدیدارشناسی معماری* (ترجمه محمدرضا شیرازی). تهران: رخ داد نو.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۴). *پایتخت‌های ایران*. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- کرمونا، متیو، هیث، تیم، اک، تر و تیسدل، استیون. (۱۳۹۱). *مکان‌های عمومی، فضاهای شهری: ابعاد گوناگون طراحی شهری* (ترجمه فریبا قرائی، زهرا اهری، مهشید شکوهی و اسماعیل صالحی). تهران: دانشگاه هنر.
- کاوش‌نیا، حامد، بندرآباد، علیرضا و مدبری، آتوسا. (۱۳۹۶). مؤلفه‌ها و شاخص‌های شکل‌گیری مکان به عرصه‌های شهری از منظر نظریه انتقادی. *مدیریت شهری*، ۱۶(۴۹)، ۱۷۰-۱۵۱. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=483688>
- کرمونا، متیو و تیزدل، استیون. (۱۳۹۴). *خوانش مفاهیم طراحی شهری* (ترجمه کامران ذکاوت). تهران: آذرخش.
- گل، یان و سوار، برجیت. (۱۳۹۴). *چگونه زندگی همگانی را مطالعه کنیم* (ترجمه مصطفی بهزادفر، محمد رضایی ندوشن و احمد رضایی ندوشن). تهران: علم معمار رویال.
- گلکار، کورش. (۱۳۷۹). مؤلفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری. *نشریه علمی پژوهشی صفا*، ۱۱(۳۲): ۳۸-۶۵. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=33257>
- گلکار، کورش. (۱۳۹۷). *آفرینش مکان پایدار: تأملی در باب نظریه طراحی شهری*. تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- گوتن، اندره. (۱۳۵۸). *شهرسازی در خدمت انسان* (ترجمه هوشنگ ناقدی). تهران: دانشگاه ملی ایران.
- لینچ، کوین. (۱۹۸۵). *تئوری شکل خوب شهر* (ترجمه حسین بحرینی). تهران: دانشگاه تهران.
- لنگ، جان. (۱۳۸۶). *آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در محیط* (ترجمه علیرضا عینی فر) [چاپ اول]. تهران: دانشگاه تهران.
- معتمدی، حسن. (۱۳۸۱). *جغرافیای تاریخی تهران*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- موسسه گیتاشناسی، نقشه ترسیمی از نقشه عبدالغفار. (۱۳۰۹ ق).
- محمدرزاده مهر، فرخ. (۱۳۷۸). *میدان توپخانه تهران (نگاهی به سیر تداوم و تحول در فضاهای شهر)*. تهران: پیام سیما.
- معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران. (۱۳۹۵). *محل ما (مولوی- دروازه غار) نگاهی به مردم، اقلیم و فرهنگ*. تهران: تندیس شب.
- مَدَن، کتی. (۱۴۰۱). *تحول‌پذیری یک مکان: راهنمایی برای مکان‌سازی* (ترجمه مصطفی بهزادفر و ابولفضل قربانی). تهران: دانشگاه تهران [در دست انتشار].
- نجمی، ناصر. (۱۳۷۰). *طهران عهد ناصری*. تهران: عطار.

- نجمی، ناصر. (۱۳۶۲). *دارالخلافه تهران در یکصد سال پیش*. تهران: همگام.
- Trancik, R. (1986). *Finding Lost Space: Theories of Urban Design*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Zucker, P. (1959). *Town and Squer: from the Agora to the Village Green*. New York: University Presses of California, Columbia and Princeton.
- Walzer, M. (1986). Pleasure and Costs of Urbanity. *Dissent*, 33(4), 470- 475.

<p>نحوه ارجاع به این مقاله</p> <p>فتوحی اهل، فاطمه، نژادابراهیمی، احد، بلالی اسکویی، آزیتا و شهبازی، یاسر. (۱۴۰۱). بازنمایی محتوای کیفیت‌های محیطی میادین قاجاری شهر تهران. نشریه معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۵(۳۸)، ۲۱۷-۲۳۴.</p> <p>DOI: 10.22034/AAUD.2022.339570.2658</p> <p>URL: http://www.armanshahrjournal.com/article_152338.html</p>	
<p>COPYRIGHTS</p> <p>Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Armanshahr Architecture & Urban Development Journal. This is an open- access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License.</p> <p>http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/</p>	